

GALATA HAKKINDA İKİ KİTAP VE BU MÜNASEBETLE BÂZİ NOTLAR¹

Semavi Eyice

1 — A. M. Schneider ve M. Is. Nomidis, *Galata, topographisch-archaeologischer Plan mit erläuterndem Text, İstanbul, 1944. VIII+57 sahife ve 1 harita.*

Vaktiyle neşredilen *Eski Galata*'dan beri², İstanbul'un bu bölgesi hakkında toplu malûmatı ihtiva eden müstakil hiçbir eser ortaya çıkmamıştır. Bununla beraber, bu arada muayyen mevzular üzerinde birçok tedkiykler yapılarak, Galata hakkında hazırlanması icabeden büyük eserin malzemesi meydana gelmekte olduğundan artık *Eski Galata*'ya nazaran daha tamam bir monoğrafyanın lüzumu hissedilmeğe başlanmıştı. A.M.Schneider ve M.Is.Nomidis tarafından neşrine teşebbüs edilen *Galata'nın topoğrafik ve arkeolojik haritası ve izahatı* aslında, mevcut malzemenin derlenip toplanması ile bu beklenen monoğrafyanın taslağı olacaktı. Bizans sanatı ve İstanbul hakkındaki araştırmaları ile tanınan Schneider, 1936 da basılan *Byzanz* adlı eserinde, surlar içindeki İstanbul'un, zamanımıza kadar gelebilmiş Bizans devri âbidelerinin yerlerini gösteren bir harita tertip ederek, burada adları geçen binaların herbirini metin kısmında da zengin bir bibliyografya ile birlikte kısa notlar halinde tanıtmıştı³. Her devre aid âbideleri içine alarak, Ga-

¹ Son yıllarda Galata hakkında mühim, üçüncü bir eser daha neşredilmiştir. Şimdilik bu sonuncunun adını kaydetmekle iktifa ediyorum, E. Dalleggio d'Alessio, *Le Pietre sepolcrali di Arab Giami (Antica chiesa di S. Paolo a Galata)*, Genova 1942.

² C. Esad (Arseven), *Eski Galata ve binaları*, İstanbul 1329, 120 sahife, resimli ve 1 harita. Bu kitapta islâmî eserlerden yalnız sathî bir surette camilerden bahsedilmiştir. C. Esad tarafından aynı eserin Fransızcası da hazırlanmış, fakat neşredilmemiştir.

³ A. M. Schneider, *Byzanz, Vorarbeiten zur Topographie und Archâologie der Stadt, Istanbuler Forschungen, Bd XIII*, Berlin 1936, bu eserin anahatlarını hülâsa eden bir yazı da A. Müfid Mansel tarafından neşredilmiştir (bk. *Ülkü*, c. VIII, Ankara 1937, s. 476-478.)

lata'nın da topografik ve arkeolojik bir haritasını yapmağa teşebbüs eden aynı müellif, Misn takma adı ile İstanbul'a dair hayli eser yayınlamış olan M. İ. Nomidis ile birlikte çalışarak meydana getirdiği harita ve kitabı, 1944 de neşredilmek üzere matbaaya vermişti. İstanbul'daki Alman Arkeoloji Enstitüsünün *İstanbul Forschungen* serisinin bir cildi olarak neşri tasarlanan bu kitap, 1944 Ağustosunda Almanya ile siyasî münasebetlerin kesilmesi ve Enstitü kapanarak Schneider'in memleketine dönmesi üzerine, kısmen basılmış vaziyette kalmış ve ancak Prof. H. T. Bossert'in yardımıyla tamamlanmış ve neşredilmiştir.

Burada kısaca tahlil ederek, gerekli yerlerde unutulmuş veya 1944 den sonraya aid neşriyatı ilâve edeceğimiz bu kitabın önsözünde Nomidis, Galata'nın «kuruluşundanberi tarihi hakkındaki araştırmalarının ancak daha müsait şerait içinde neşredilebileceğine» işaret etmekte ve malûm şerait yüzünden eserin ilk düşünüldüğü gibi zengin bir surette resimlendirilemediğini bildirmektedir. Filhakika, Galata büyük bir haritadan başka yalnız dört resmi ihtiva etmektedir.

Byzanz gibi bir «Vorarbeit» yâni bir taslak olan Galata, normal bir plâna göre kaleme alınmış bir eserden ziyade belli başlı mevzulara göre tasnif edilmiş bir fiş ve not mecmuası mahiyetini taşımaktadır. Böylelikle ilerideki çalışmalara zemin hazırlanarak Galata ile alâkalı çeşitli mevzular hakkında ondokuz küçük bahisde kısa ve umumî bilgilerle başlıca malzeme gösterilmiştir.

İlk bahis veya bölüm, Galata'nın eski kaynaklara dayanan kısa bir tarihçesi olup bu arada, bu bölgenin muhtelif isimlerinin menşeleri üzerinde de durulmuştur⁴. İlk çağda, bahis mevzu'u olan yerde incir ormanının eteklerinde (ὑπὸ τῆ Συκαῖ = hupo te Suke) diye isimlendirilmiş olan bir liman vardır. Eski çağın ilk devirlerine doğru mezkûr sahilde (Συκαῖ = Sycae) Sukay adında bir iskân bölgesi kurulmuş ve Büyük Konstantin burasını bir duvarla çevirtmiştir. İkinci Theodosius zamanında Galata,

⁴ *Origines et développement de Galata, Türkiye Turing ve Otomobil Kurumu Belleteni*, sayı 53, İstanbul 1946, s. 27—29 da Schneider'in kitabının ilk bahsinin Fransızcası neşredilmiştir. Ayrıca; E. Dalleggio D'Alessio, *Galata et ses environs dans l'Antiquité, Revue des études byzantines*, IV, 1946, s. 218—238; Antik Galata'nın topografyası hakkında bu yazı dikkati celbedici notlar ihtiva etmektedir. Son yıllarda İstanbul hakkında neşredilen mühim bir kitapdan da Galata'ya dâir geniş ölçüde bilgi edinmek kabildir; R. Mayer, *Byzantion-Konstantinopolis-Istanbul, Eine genetische Stadtgeographie*, (Akademie d. Wissenschaften in Wien) Phil.-hist. Klasse. 71 Bd. 3 Abt., Wien-Leipzig, 1943, muhtelif yerlerde.

İstanbul'un önuçüncü bölgesini teşkil etmiş (Regio Sycaena) ve karşı kıyıda Sukay'da (πέραν ἐν Συζαίς) manasına gelmekte olan ibareden, sonraları yabancıların Beyoğlu'na verdikleri Pera adı doğmuştur. Galata, İustinianus zamanında İustiniani ismini almış ve bir takım mahallelere bölünmüştür. Bu mahallelerden bir tanesinin içinde Galatyalı bir şahsın mülkü bulunduğundan dolayı, Galatın mahallesi (τὰ Γαλάτων = ta Galatu) adının bu mahalleye verildiğini, fakat sonraları bu ismin bütün bölgeye teşmil edildiği düşüncesine Schneider temâyül etmektedir. Çok sonraları, Türkler zamanında, yabancılar tarafından verilen Pera adı, git-tikçe Taksim istikametine yayılan ve Türklerin Beyoğlu dedikleri bölgeyi ifade için kullanılmıştır. Galatasaray adının da isbat ettiği gibi evvelce bütün bu havaliye verilen Galata ismi ise yalnız cenup kısmına münhasır kalmıştır. VI. asırda Galata sahilinde bir hisar inşa edilerek muhasaralarda, bu hisar ile Sirkeci arasında meşhur zincir gerilmiştir. Ceneviz kolonisinin buraya yerleşmesi ancak XIII. asıra doğru başlar. 1268 de İstanbul'u Lâtinlerden geri alan Bizanslılar, içinde bir Bizans garnizonu bulunan hisardan maada bütün Galata surlarını yıktırmışlardır. Bunun neticesinde 1296 da Venedikliler müdafaasız şehri kolayca yakınca, Cenevizliler evvelâ kuleler ve müteakiben bunların arasına surlar yaparak Bizans idaresine karşı bir emr-i vâki ile kolonilerini tahkime başlamışlardır. Galatanın Cenevizliler zamanındaki tarihçesinin teferruatı Bratianu tarafından yazılmış olduğundan⁵ müellif bu mevzu üzerinde fazla durmamıştır⁶. İstanbul'un fethinden sonra ise bir fermanla Galata'da Lâtinlerin bütün hakları korunmuştur⁷. Fakat Galata tarihinin 1453 den sonralara aîd vakayii mateessüf hiç araştırılmadan bırakılmıştır. Bu önemli eksiklik 1944 senesine kadar neşredilmiş olan

⁵ G. Bratianu, *Recherches sur le commerce Génois dans la Mer Noire au XIII. siècle*, Paris 1929; bu müellifin s. 127 deki iddiasının aksine Galata kolonisinde husûsi sikke bastırıldığını ileri sürenler vardır. Bk. G. Wegemann, *Die Münzen der Kreuzfahrstoaen*, Halle (Sa.) 1934, s. 10. Mezkûr husûsda daha geniş tafsilât almak ve bibliyografyadan istifâde etmek için bk. D. A. Zakyntos. *Crise monétaire et crise économique à Byzance du XIII. au XV. siècle*, Athènes 1948, s. 41, not 2.

⁶ VI. Mirmiroğlu, *Fatihin donanması ve deniz savaşları*, (İst. Belediyesi, Fethin 500. yıldönümü, seri. 3) İstanbul 1949. Fetih sırasında, Galata hakkında bâzı malûmatı ihtiva etmektedir.

⁷ Bu fermanın en son tercümesi için bk. VI. Mirmiroğlu, *Fatih Sultan Mehmet II. devrine aîd tarihi vesikalar*, (Sarıyer Halkevi neş. 2.) İstanbul 1945, s. 51 Vd.

bâzı kaynakların, seyahatnâmelerin ve çeşitli eserlerin taranması ile bir dereceye kadar bertaraf edilebilirdi. Şüphesiz, eski vakfiyeler, mahkeme sicilleri gibi vesikaların tetkiki ayrı bir ihtisas işidir, fakat bu bölgeyi ilgilendiren birçok vesaik, A. Refik tarafından neşredildiği gibi⁸, Topkapı sarayı arşivinde bulunanlar da tesbit edildiğinden, hiç olmazsa bunların en önemlilerinin zikredilmesi doğru olurdu.

Kitabın ikinci bölümünde, büyük bir kısmı 1864de yıktırılan, Galata surları tetkik edilmektedir. 1864 den önce M. de Launay¹⁰ ve 1907 de Gottwald tarafından¹¹ tetkik ve neşredilen bu surların, Schneider başlıca altı inşa devresine aid olduklarını bildirmektedir¹². Burada kısaca üzerlerinde durulan dört kuleden en önemlisi Büyük Kule (Μεγάλος πύργος) yâni şimdiki Galata Kulesi, diğeri de muhtelif isimler aldıktan sonra, mahzeni Yeraltı Camii'ne tahvil olunan Galata Hisarı'dır. Müellifin temas etmediği, fakat Türk ilim tarihi bakımından önemli bir nokta da Galata Kulesi'nin¹³, XVI. asırda Takiyeddin adlı âlimin rasathanesi ile ilgisi meselesidir¹⁴.

Üçüncü bölüm, Dr. Cowel'in notlarına göre Hasluck, Gottwald, C. Esad ve Galata ile meşgul olan diğer müellifler tarafından da evvelce neşredilen, surlara aid kitâbelere tahsis edilmiştir. Bu kitâbelerin

⁸ A. Refik, *Onaltıncı asırda İstanbul hayatı*, 2. bas., İstanbul 1935; *Hicri Onbirinci asırda İstanbul hayatı*, İstanbul 1931; *Hicri onikinci asırda İstanbul hayatı*, İstanbul 1930; *Hicri onüçüncü asırda İstanbul hayatı*, İstanbul 1932

⁹ *Topkapı sarayı, Arşiv kılavuzu*, fasikül 2, İstanbul 1940, s. 168—169.

¹⁰ De Launay'in bu çalışmaları hakkında bk. Gottwald'ın aşağıda zikredilen yazısı, s. 22. ve C. Esad, *adı geçen eser*, s. 68.

¹¹ J. Gottwald, *Die Studmauern von Galata, Bosphorus*, N. F. IV, 1907 s. 1—72. Müellif, s. 10 not 1 de Galata'nın adı hakkındaki başlıca faraziyeleleri hülâsa etmektedir.

¹² J. Sauvaget, *Notes sur la colonie Génoise de Péra, Syria* 1934, s. 252—275 ve lev. XXVIII—XXXII. Surlar hakkında da şayan-ı dikkat notlar ihtiva eden bu oldukça önemli yazı Galata müelliflerinin gözünden kaçmıştır.

¹³ C. Esad Arseven, Galata kulesi mad. *Sanat ansiklopedisi*, II. s. 621 de bu kule hakkında umumî bir malûmat vermektedir.

¹⁴ Hüseyin Ayvansarayî, *Hadîkat al-Cavâmi'*, İstanbul 1281, II., s. 57; kşl. A. Adnan-Adıvar, *Osmanlı Türklerinde ilim*, İstanbul 1943, s. 85 vd. Bu husûsda ayrıca bk. Süheyl Ünver, *Türk Pozitif ilimler tarihinden bir bahis*, Ali Kuşci, *hayatı ve eserleri*, (Fen Fak. Monografileri, İlim tarihi kısmı 1), İstanbul 1948, s. 77—78.; aynı müellif tarafından Takiyeddin hakkında da bir monografya neşredilmek üzere. Ayrıca Takiyeddin'in rasathanesi hakkında bk., A. Sayılı, *Vâcidiyye medresesi (Beleten)* XII, Ankara 1948, s. 663.

aynen kopyaları ve Almanca tercümeleri verilerek şimdi nerede buldukları ve eskiden hangi eserde zikredildikleri de işâret edilmiştir. Muhelif tamirleri bildiren ve üzerlerinde Paleologosların, Merude, Sauli, Doria, Franchi, Grimaldi, Spinola gibi tanınmış ailelerin ve Cenova'nın arma ve adları görülen kitâbelerin en eskisi 1335, en yenisi 1452 tarihini taşımaktadır¹⁵.

Galata'nın kapılarına temas edilen dördüncü bölümde kısa bâzi notlar ile birlikte iç ve dış surların kapılarının isimleri verilmektedir.

Beşinci bölümü teşkil eden Galata kiliseleri, Rum, Lâtin ve Ermeni olmak üzere üç grup halinde toplanarak; ilk grubun birinci kısmında 1453 den önce mevcut oldukları kaynaklardan tesbit edilen bâzi Bizans kiliselerinin isimleri; ikinci kısımda ise 1453 den sonra Galatada yapılan Rum kiliselerinin bir listesi ile bunlar hakkında bilinenler ve bibliyografyaları zikredilmektedir. Ekserisi XVII. asırdaki yangınlarda yokolan bu on kiliseden, bugün ancak dört tanesi, birçok tâmir ve tâdiller görmüş olarak mevcuttur (Prodromos, Panagia, Ayos Nikolaos, Hristos kiliseleri). İkinci gruptaki Lâtin kiliseleri ise, aslında bir Lâtin şehri olan Galata'nın en önemli binaları olup, miktarları ondördü bulmaktadır, fakat yalnız altısının yerleri Schneider tarafından tesbit edilebilmiştir. Bugün Arap Camii olarak kullanılan San Paolo'dan başka, Kemankeş ve Galata Yeni Cami'lerinin yerlerinde, San Antonio ve San Francesco kiliselerinin bulunduğu anlaşılmaktadır. Osmanlı tarihine aid içinde önemli hâtıralar bulunan Saint Benoit¹⁶ ile Sankt Georg

¹⁵ Evliya Çelebi, *Seyâhatname*, İstanbul 1314, I., s. 428 de Bayazid II. (1481—1512) zamanında Galata surlarının tamirine temas ederek, Yağkapanı kapısı üzerinde duran mermer bir kitabenin kopyasını vermektedir. Matbu nushada değişmiş olan bu kitabe yazmada biraz farklıdır (Üniversite ktp, No. 2371, 49/a); *Evliya Çelebi seyâhatnamesi'nin kaynakları üzerinde çalışan Bn. Meşkûre Gökay'ın lutfettiği bir nota göre bu kitabe Kūnh al-aḥbār'dan alınmıştır.* (krş. Üniv. ktp. No. 5959, 154/b.)

Evliya Çelebi'nin kısaltılmış beskısında yalnız tamir zikredilmiştir; R. Ekrem Koçu, *Evliya Çelebi seyâhatnamesi*, İstanbul (ts.), s. 75; bu tamir işini idare ettiği ileri sürülen Mimar Murad hakkında bk. İ. Hakkı Konyalı, *Mimar Koca Sinan*, İstanbul 1948, s. 69. not 1.

¹⁶ A. Ullejn-Reviczky, *Souvenirs Hongrois en Turquie*, Budapest 1943, (S. Benoit kilisesinde Helena Zrinyi ve oğlu Ferenc Rakoczi'nin mezarları hakkında); R. Delbeuf, *Ambassadeurs de France morts à Constantinople*, Constantinople, 1911, (Bu kiliseye gömülen Fransız elçileri, F. de Gontaut-Biron, s. 16; De Guilleragues, s. 36 ve 131, vs.).

ve San Pietro, San Paolo kiliseleri ise hâlâ kullanılmaktadırlar. Şimdi izleri kalmayan mâbedlerin tesbitinde de, neşredilen Fatih vakfiyelerinin yardımı ile bâzı tahminler yürütülmektedir. Üçüncü grubu teşkil eden iki Ermeni kilisesi elân durmakta olup, bunlardan katoliklere aid olanında Lübnan Emiri Beşir Şihâbî'nin mezarı bulunduğu da bildirilmektedir¹⁷.

*Hadîka al-cavâmi'*deki tasnifi takip ederek, altıncı bahisde, Galata'nın cami ve mescidleri sur içinde ve dışında olmak üzere iki kısma ayrılmışlardır. Sur içinde bulunan ondört mâbedden, metrûk olarak gösterilen Alaca Mescid hâlihazırda mâmur¹⁸ fakat oldukça yakın tarihlerde evkaf tarafından kadro harici edilmiş olan, Bektaş Efendi, Şehsuvar, Yolcu-zâde ve Emekyemez mescidleri yıkılmağa bırakılmışlardır¹⁹. Eski bir kilise olan Manastır Mescidi, ile Hacı A'ver ve Kürekçiler mescidleri daha önceleri kaybolmuş, Yeni Cami ile Bereket-zâde mescidi de son senelerde tamamen yok edilmiştir. Galata'nın sur içindeki mâbedlerinden yalnız, Arap ve Kemankeş camileri ile Alaca, Okçu Musa ve Sultan Bayazıt mescidleri mâmurdur. Sur dışında kalan onyedici cami ve mescidden, Bozacı sokağı, Meyit iskelesi, Nişancı ve Palamut mescidleri yok olmuş, Yazıcı ve Hacı Memi (Karanlık m.) mescidleri harabiyete terk edilmiştir. Ali Hoca ve Yelkenci Hanı mescidleri ise metrûktur. Azapkapısı, Eski Yağkapanı, Hoca Ali (Hendek), Karabaş tekkesi, Yeraltı, Şahkulu, Kılıç Ali Paşa, Karaköy cami ve mescidleri mâmurdur²⁰. Bu mâbetlerin hepsinin resim ve plânlarının neşri tasarlanmışken yukarıda bildirilen sebeplerden dolayı vazgeçilmiştir. Arap camii münasebetiyle zikredilen bâzı tarih ve isimlerin hatalı ol-

¹⁷ Emîr Şihâbî hakkında bk. Beşir Şihâbî mad. *İslâm Ansiklopedisi* II., s. 573, Schneider - Nomidis' in kitabında, otuz yıl kadar önce kule kapısı yakınında meydana çıkan eski bir kilise kalıntısı zikredilmemiştir. Bu hususda bk. F. Schrader, *Konstantinopel, Vergangenheit und Gegenwart*, Tübingen 1917, s. 168.

¹⁸ Alaca Mescid mad. *İstanbul Ansiklopedisi*, II., s. 359.

¹⁹ Bu mescidlerin yıkılması, zaman zaman bâzı aksamalarının satılarak sökülmesi ile çabuklaştırılmaktadır. Şehsuvar ve Bektaş efendi mescidleri bu hususda en son misalleri teşkil ederler.

²⁰ Galata'nın camileri için M. Râif'in eserinden de istifade olunmuş, fakat, Hacı İsmail Bey-zâde Osman Bey, *Mecmua-i Cevâmi'*, İstanbul 1304, II., s. 26, önemli olmamakla beraber zikredilmemiştir. *Halika'ya* nazaran çok daha yeni olan bu kitapların, camilerin durumları hakkında malûmat vermemeleri büyük bir kayıptır.

duklarını burada hatırlatırız. Meselâ 1808 senesindeki tâmirin Âdile Sultan ile alakası olamaz. Bu yazının ikinci kısmında ayrıca Arap Camii üzerinde etraflı izahat verilmiştir²¹.

Yedinciden itibaren bölümler âdeta birer komprime hâlini almaktadır. Sinogoglara ayrılan yedinci bahisde Yahudilerin iskân bölgelerine de temas edilmektedir. Bu meyanda Karaköy adının Karayit Yahudileri ile ilgisi olduğuna temayül gösterilmiştir. Sinogoglardan bahsedilirken Galante'nin ufak bir risalesi akla gelir²². Galata'daki etnik topluluklar zikredilirken Yahudilerle birlikte Ermeni ve Araplar üzerinde de durulması herhalde doğu olurdu.

Galata'nın saray ve evleri sekizinci bölümün mevzu'unu teşkil etmektedirler. Bunların içinde en önemlisi, eski bir gravürü mevcut olan Palazzo del Comune'dir ki, bu binanın yarısı Bankalar caddesi ile Galata Kulesi sokağının birleştiği köşede hâlâ mevcuttur. Schneider, Perşembe Pazarı sokağındaki eski evleri ise XVII. asrın ilkyarisına aid olarak kabul etmektedir²³.

Dokuzuncu bölümde Galata'nın medrese ve eski sıbyan mektepleri kaydedilmiştir. Yenicami'nin yanındaki Mehmed Paşa ve Topthane'de Kılıç Ali Paşa medreselerinden başka, Saliha Sultan, Kemankeş ve Topçubaşı Mehmed Ağa sıbyan mektepleri bu paragrafta yer almışlardır. Bu küçük listeye bir dördüncü mektep daha ilâve edebiliriz. Sırmalı ve Yemenciler sokaklarının köşesinde, üzerinde iki kitabesi olan ve Âdile Sultan'a aid bulunan bir mektep vardır²⁴.

²¹ S. Eyice, Arap Camii mad. *İstanbul Ansiklopedisi*, II., s. 550—559; ve ayrıca B. Palazzo, *L'Arap Djami ou église Saint-Paul à Galata*, İstanbul 1946.

²² A. Galante (Bodrumlu), *Les Synagogues d'İstanbul, Hamenora*, 1937 dergisinden ayrı basım. İstanbul 1937; Galata'da yerleşen Arab ve Ruslar hakkında bk. O. Ergin, *Fatih imâreti vakfiyesi*, İstanbul 1945' s. 39.

²³ T. Bertele, *Il Palazzo degli Ambasciatori di Venezia a Constantinopoli ele sue antiche memorie*, Bologna 1932. Pek tanınmayan bu güzel eser, içindeki zengin malzeme ve geniş ölçüde kaynaklara dayanması bakımından Galata ciheti tarihi için çok önemlidir.

²⁴ Galata'da mevcut sıbyan mekteplerinden, Lüleci caddesinde 20 No.lu dükkânın üzerinde bulunan Topçubaşı Mehmet Emin Ağa mektebinin enkazı 750 liraya satılığa çıkarılmıştır; bk. Akşam gazetesi 22 haziran 1949, Kara Mustafa Paşa camii yanında bulunan ve 1832 de yapılan Reisülküttab İsmail Efendi mektebi de 1946 da Türk. Turing ve Otomobil Kurumu tarafından Evkafdan kiralanarak, arşiv ve kütüphane olarak kullanılmaktadır. Bu hususda bk. R. S. Atabinen, *Galatada, Kemenkeş Kara Mustafa Paşa Camii*

Onuncu bahisde adları yazılı olan Galata hamamları, İstanbul taraflarındakilere nazaran daha talihli görünmektedirler. Filhakika Galata'nın sekiz hamamından yalnız Karaköy hamamı, yerinde Karaköy palas binasının yapılması için yıktırılmıştır, ve Kılıç Ali Paşa hamamı da harap, fakat mevcuttur.

Onbirinci bölümde Bedesten, Rüstem Paşa kervansarayı (Kuşunluhan) ile, içinde Fransız şâiri A. Chenier'nin doğduğu iddia edilen St. Pierre hanı²⁵ ve Havyar, Ömer Abit hanları zikredilmektedir. Maamafih Galata'nın karışık bina kümeleri arasında daha başka önemli hanların mevcudiyetine ihtimal verilebilir. C. Esad'ın kitabında plânı olan Yelkenci hanının bu eserde adı geçmemektedir²⁶.

Müteakıyp onikinci bölüm sebil ve çeşmelere ayrılmış olup, evvelâ kitâbesinin Almanca tercümesi ile birlikte Saliha Sultan (Azapkapısı), Halet Efendi, Kılıç Ali Paşa ve Çinili Hamam sebilleri hakkında mâlumat verilmektedir. Bu arada, Çinili Hamam sebilinin, Evliya Çelebi tarafından zikredilen Mehmed Paşa sebili olabileceği de hatırlatılmaktadır. Schneider ve Nomidis'in eserinin çeşmelere ayrılan kısmı hayli eksiktir. Daha sonraları neşredilen *İstanbul Çeşmeleri*'nin ikinci cildi ile bu kitab karşılaştırıldığı takdirde, bu eksiklikler tesbit edilebilmekte olup, bu hâlin her iki taraf için vârit bulunduğu da anlaşılmaktadır²⁷. Şimdi mevcut olmayan fakat kitâbeleri M. Râif sayesinde bilinen, Bıyıklı Mustafa Paşa, İkinci Osman ve Arap Camii çeşmelerinden başka, hâlâ mevcut ve kitâbeli, Sultan Bayazıd mescidi altındaki Şekerpâre, Emekyemez mescidi yakınında Cudidil Valide, Lüleci Hendek sokağında 34 ve 36 numaralı evlerin kapıları arasında Mehmed Ağa, ve Galata Mev-

avulusunda T. T. O. K. Arşivleri ve Kitaplığı, Türk. Turing ve otomobil Kurumu Belleteni, sayı 86, İstanbul 1949 s. 3—6.

²⁵ P. Chrysochêris, *André Chenier, Almanach d'Orient*, I, 1907, s. 113 de Chenier'nin doğduğu ev olarak Bebek'te bir bina göstermektedir. St. Pierre hanı ve A. Chenier hakkında bk. G. Deschamps, *A Constantinople*, Paris 1913, s. 343 vd. A. Chenier'nin St. Pierre hanı olan binada doğmuş olamayacağını ileri sürenler de vardır; G. Primi, *Les souvenirs de la rue Çınar, Türk. Turing ve Otomobil Kurumu Belleteni*, sayı 80, İstanbul 1948, s. 30—31. Rüstem Paşa Hanı hakkında E. Mamboury, Milli Eğitim bakanlığına bir rapor vermiştir. Bu husûsda bk. *Le jubilé d'Ernest Mamboury, Türk. Turing ve Otomobil Kurumu Belleteni*, sayı 30, İstanbul 1948 s. 28—30.

²⁶ C. Esad, Arseven, *adı geç. eser* s. 109,

²⁷ I. Hilmi Tanışık, *İstanbul çeşmeleri, II. Beyoğlu ve Üsküdar cihetleri, İstanbul 1945*, muhtelif yerler.

levihanesindeki Hasan Ağa çeşmeleri²⁸ Schneider'in kitâbında yoktur. Fakat *İstanbul Çeşmeleri*'nde unutulmuş, kitâbeli iki çeşmeyi de *Galata*'da buluyoruz. Bunlardan en önemlisi, İstanbul'un nâdir XVI. asır çeşmelerinden biri olan, H. 976(1568/69) tarihli Sokollu Mehmed Paşa'nın Abdüsselâm sokağındaki, kitâbesi aşağıda kaydedilen çeşmesidir:

Âsaf-ı Sultan Selim hân-ı güzîn
 Bir Muhammed-nâm Mahmûd-ı cihân
 Fî sebîlillâh peydâ eyledi
 Çeşme-i âb-ı hayât-ı câvidân
 Sihrî-i dil-teşne der târihini
 چشمه دن ایچمک کرک آب روان ۹۷۶

Diğeri de Serdariekrem sokağında eski Boton hanı şimdiki Doğan apartmanının duvarındaki, H. 1211(1796/97) tarihli ve Topçubaşı Abdül-mümin Ağa'nın eser-i hayrı olan mermer çeşmedir²⁹. Üzerinde kitâbesi olmamasına rağmen bir tura ve 1318(1900/901) tarihli olan Yüksekaldırım'daki Hamidiye çeşmesi ile Şâir Ziya Paşa caddesi üzerindeki acayip bir mi'mariye sahip olan modern Lâleli çeşme de *Galata*'da yer alabilirlerdi.

Meyhaneleri ile meşhur olan *Galata*'nın bu hususiyetini kısaca tebârüz ettiren onüçüncü bölüm daha çok işlenmeye muhtaçtır. Aynı bir ihtisas icabettiren bu mevzu son yıllarda küçük mikyasta bir etüde mazhar olmuştur³⁰.

Ondördüncü bölümde mezarlıklar incelenmiştir. Daha Romalılar zamanındanberi *Galata* sırtlarına ölü gömüldüğüne işaret edilerek, meydana çıkan bâzı mezar kitâbeleri tercümelere ile birlikte neşredilmektedir. Şahkulu Camii yakınında eskiden bir Bizans ve Boton hanı yerinde de bir Karayit mezarlığı bulunduğu da müellifler tarafından muhtemel görülmüştür. Ayrıca *Galata*'daki evliya türbelerinden Yunus dede, Koyun Baba³¹ ve Meyit-zâde'nin türbeleri ile şimdi hiçbir izi kalmayan Tepebaşı kabristanına da temas edilmiştir. Fakat son senelerde

²⁸ Bu çeşmenin tamirine dâir bk. *Türk. Turing ve Otomobil Kurumu Belleteni* sayı 32, İstanbul 1943, s. 27.

²⁹ Kitapta bu çeşmeden bahsederken kullanılan 14 rakamı yanlış, doğrusu 15 olacaktır, M. Süreyya, *Sicill-i Osmanî*, İstanbul 1311, III., s. 400.

³⁰ R. Ekrem Koçu, *Eski İstanbul'da meyhaneler ve meyhane köçekleri*, İstanbul 1947; S. Kâni İrtem, *Eski İstanbul meyhaneleri*, Akşam, Mayıs 1942.

³¹ M. Hâlid Bayrı, *İstanbul folkloru*, (Beşyüzüncü yıl serisi 2), İstanbul 1947, s. 136.

yerinde bir gazino yapılan Kuledibi kabristanı ile Hendek boyunca Top-hane'ye doğru inen mezarlıktan³², ve müteaddit hazirelerden bahsedilmemektedir. Şișhane'deki türbenin Meyyit-zâde'ye aidiyetini kabul etmeyen Schneider'in bu iddiasını biz de haklı buluyoruz. Bahusus *Hadîkat al-cavâmi'* Meyyit-zâde türbesini Yüksekaldırım'da, Yazıcı Mescidi yakınında yâni Kuledibi kabristanında olarak göstermektedir³³. Evliya Çelebi'nin âile haziresine komşu olan³⁴ bu türbenin yerinin kesin olarak tesbiti herhalde elzemdir. Diğer taraftan, Okçu Musa yakınında, Şâir Eşref sokağında bir garajda, muhtemelen XVI-XVII. asırlara aid enteresan bir bina harabesi bulunmaktadır ki, üzeri bir aynalı tonozla örtülü olan bu yapının da bir türbe veya bir sıbyan mektebi kalıntısı olmasına ihtimal verilebilir.

Birkaç satırdan ibâret olan onbeşinci bölüm Halic'teki köprülere dâirdir. Oldukça eksik kalan bu bahis için, Galip Alnar'ın bu husûsda toplu mâlumatı hâvi dikkata değer etüdünden istifade olunabilirdi³⁵.

³² Evliya çelebi, *Seyahatname*, İstanbul 1314, I. s. 430.

³³ Aynı husûs M. Râif tarafından da teyit edilmektedir. M. Râif, *Mirât-ı İstanbul*, İstanbul 1314, s. 449. Bu Kuledibi mezarlığının, eskiden, civardaki büyük mezarlıklardan birine dâhil olması mümkündür. Fakat hiç olmazsa, geçen asrın ortalarından beri tecrit edilerek müstakil bir mezarlık olarak haritalarda görülmektedir; meselâ bk. C. Stolpe, *Plan von Constantinopel*, (1: 15000), 1866, ve Meyers *Reisebücher, Türkei*, (7. basım), Leipzig-Wien 1908, s. 192 den sonra gelen renkli Galata haritasında da bir mezarlık gösterilmiştir.

³⁴ F. Babinger, *Die Geschichtsschreiber der Osmanen und ihre Werke*, Leipzig 1927, s. 219; ve bilhassa bk. C. Baysun; Evliya Çelebi mad. *İslâm Ansiklopedisi*, III., s. 401, Evvelce Mevlevihane mezarlığının şimdi Tünel istasyonunun bulunduğu yere kadar uzandığı da unutulmamalıdır. Evliya Çelebi'nin mezarını burada gösteren müellifler (Bursalı Tahir bey ve ondan naklen Babinger) varsa da bu mes'ele henüz halledilmiş değildir.

³⁵ Galip Alnar, *Halic'teki köprüler* (Teknik Üniversitede verilen bir konferans olup Akşam gazetesinin 1939 senesi mayıs ayı sayılarında beş makale halinde neşredilmiştir). Ayrıca bk. Mirmiroğlu, *Fatih'in donanması*, s. 80; Bizans zamanındaki köprü hakkında, Gabriel, *Les étapes d'une campagne dans les deux Irak, Syria IX*, 1928, s. 342, not 4. ve ayrıca bk. Oberhummer, *Constantinopolis* mad. *Paully Wissowa, Real-Encyclopadie*, s. 985; Mahmut II. zamanındanberi yapılan köprüler ve bunların tarihleri için bk. S. Nüzhet, *İstanbul köprüleri*, (Yedigün), sayı 436, İstanbul 1941, s. 6-7.

Meşhur Michel Angelo'nun Halic üzerinde bir köprü kurmak için İstanbul'a davet edildiği hakkında bir yazı neşredilmiştir; F. Sarre, *Michelangelo and der türkische Hof, Repertorium für Kunstwissenschaft XXXII*, 1909 s.

Onaltıncı bölüm Galata'nın mahallelerine ve onyedincisi sokaklarına tahsis olunmuştur. Bu sonunculardan eski bir menşei olanlar veya adları evvelce bir iş merkezi olduklarına işaret edenler tesbit edilerek bunların, bugünkü imlâmıza göre yazılan isimleri almancaya da tercüme edilmiştir. Galata Yenikapı caddesi, bu addaki kapının son hâtırası olduğu gibi, Kemeraltı sokağı da müelliflere göre, burada eskiden rivaklı bir caddenin mevcudiyetine dayanmaktadır. Bir zamanlar hovardalık âleminin büyük merkezlerinden biri olan mezkûr sokağın bu husûsiyeti de bir iki kelime ile belirtilmiştir³⁶. Kalafatçılar, Kürekçiler, Makaracılar, Lüleci Hendek, Mumhane vs. gibi sokak isimleri de Galata'daki eski esnaf topluluklarının hatıralarıdır³⁷. İki yıl önce esash tamir gören, meşhur Yüksekaldırım'ın yalnız adı kaydedilmiştir³⁸.

Onsekizinci bölüm, Galata'yı temsil eden bellibaşlı önemli gravürlerin ve haritaların bir listesidir³⁹. Son yâni ondokuzuncu bölümü teşkil eden bahis bir bibliyografya olmasına rağmen oldukça eksiktir. Metin içinde adları geçtiği halde burada birçok eserin zikredilmediği görülmektedir. Netekim Gyllius, C. Esad, Grosvenor, vs. nin kitapları bibliyografyada yer almamıştır.

Gottwald ve C. Esad'inkilere nazaran çok daha büyük ölçüde olan topoğrafik ve arkeolojik haritada incelenen sahanın bâriz bir surette hudutlandırılmadığı görülmektedir. Halbuki önceden muayyen bir

61—66; Bu makalenin yalnız gayet kısa bir hülâsasını görebildik; H. Schmidt, *Friedrich Sarre Schriften*; Berlin 1935, no. 57; ve E. Steinmenn-R. Wittkower, *Michel Angeo Bibliographie*, Leipzig 1927, s. 333; ve bilhassa; H. Grimm, *Leben Michel Angelo's*, (14. basını). Berlin-Stuttgart 1909; c. I, s. 261; bu mesele hakkında kşl; S. Kâni İrtem, *Mikel An'ın İstanbul'a daveti Türk. Turing ve Otomobil Kurumu Belleteni*, sayı 48, İstanbul 1946 s. 29.

³⁶ Zikredilen bibliyografyaya ilâveten, P. de Rôgla, *Les Bas-fonts de Constantinople*, Paris 1892, s. 245; S. Muhtar Alus, *İstanbul kazan ben kepe*, Akşam gazetesinde 1938 senesi seri makaleler.

³⁷ C. Musahib-zâde, *Eski İstanbul yaşayışı*, (Beşyüzüncü yıldönümü serisi 1.) İstanbul 1946, s. 158.

³⁸ R. Ekrem Koçu, Yüksekaldırım mad. *Aylık Ansiklopedi II*, s. 703; *Türk. Turing ve Otomobil Kurumu Belleteni*, sayı 52, İstanbul 1946, s. 26; S. M. Alus, *adı geçen makale serisi*.

³⁹ J. Ebersolt, *Orient et Occident*, II, Paris 1929, levha XIII de, Paris Bibliotheque nationale da bulunan bir minyatürün resmi vardır. (Ms. français 9087, fol. 207 ver) İstanbulun Türkler tarafından muhasarasını gösteren bu minyatürün fazla bir vesika kıymeti olmamakla beraber, Türk donanmasının Galata sirtlarından geçirilmesini göstermesi kayda şayandır.

sahanın tesbiti ve bu saha içinde bulunan çeşitli eserlerin işaret olunmaları herhalde daha doğru olurdu.

Yukarıda kısaca hülâsa ettiğimiz ondokuz bölüme, Galata Mevlevihanesi⁴⁰ ile, açılması Galata tarihi bakımından önemli bir hâdise teşkil eden Tünel hakkında da birkaç satırın ilâvesi faydalı olurdu. Bahûs bu sonuncunun inşa projeleri kitap halinde de neşredilmiştir⁴¹.

Schneider ve Nomidis'in *Galata'sı*, evvelce de işaret ettiğim gibi yarım kalmış bir taslak ve bu haliyle de iddiasız bir harita rehberinden ibâret olduğundan, eksiklikleri musamaha ile karşılamak daha doğru olur. Bu yolda hazırlanan eserlerin derhal en mükemmel ve en tamam şekliyle meydana getirilemeyeceği şüphesizdir. Fakat ancak böyle bibliyografya malzemesinin imkân nisbetinde toplanması ve ilk tecrübe mahiyetinde bir nevi iskeletin kurulması ile geniş ölçüde bir araştırmaya ilk adım atılabilir. *Galata'nın* değerini başlıca iki noktada hülâsa edebiliriz. Evvelâ, müellifler kıymetli bir «repertoire» meydana getirerek araştırmaları kolaylaştırmışlar, ikinci olarak da incelenmesi lâzım gelen noktaları toplu bir surette göstermişlerdir. Böylece, meydana gelecek olan büyük Galata monografyasının zemini hazırlanmış ve temeli atılmıştır. Bütün temennimiz müelliflerin bu yoldaki çalışmalarını devam ettirmeleridir⁴².

2 — P. Benedetto Palazzo O. P.; L'Arâp djami ou église Saint-Paul à Galata. Préface par E. Mamboury plans et dessins dressés par Misn. Istanbul, Hachette, 1946, XV+95 sahife ve XIII levha ile üç harita.

Galata'nın en büyük islâmî mâbedi olan Arap Camii'nin, 717 yılında İstanbul'u muhasara eden Arap ordusunun kumandanı Mesleme tarafından yaptırıldığı hakkında ötedenberi yerleşmiş bir rivâyet var-

⁴⁰ Ahmed Münib Bandırmalı-zâde, *Mecmuâ-i tekâya*, İstanbul 1307, s. 4; Bu Mevlevihane ve haziresi için Turing ve Otomobil kurumu çok mücadele etmiştir. *Bellesten'inin* şu sayılarına bk. 32 (nisan 1943) s. 8; 44-45 (eylül ekim 1945) s. 5; 58 (kasım 1946) s. 10; 66 (temmuz 1947) s. 10-14, bu son sayı âdeta bir Galata mevlevihanesi sayıdır.

⁴¹ E. Henri Gavand, *Chemin de fer Metropolitain de Constantinople, ou chemin de fer souterrain de Galata à Péra dit Tunnel de Constantinople*, Paris 1876.

⁴² A. Müfid Mansel, *Türkiyenin arkeoloji, epigrafi ve tarihî coğrafyası için Bibliyografya*, Ankara 1948, s. 509-510 da Fetihden önceki Galata'nın

dır. İki sene önce neşredilen bir yazımda⁴³, bu rivâyetin doğruluğuna pek ihtimal verilemeyeceğini ve muhtemelen Aya Irini (Ἁγία Σιφρηνη) adını taşıyan bir Bizans kilisesinin yerine bu Dominiken kilisesinin yapılarak, fetihden bir müddet sonra da cami'e çevrilmiş olduğunu, umumî bir surette tebâruz ettirmiştim. Bu yazının neşrinden az bir zaman sonra da aynı bina hakkında B. Palazzo tarafından büyük bir monografi çıkarılarak, benim ancak hipotez olarak ileri sürebildiğim bir takım noktalar kati bir şekil almışlardır⁴⁴.

R. P. Palazzo'nun kitabı, oldukça itinalı bir surette ve iyi cins bir kâğıda, numaralı olarak basılmış bir monografya daha doğrusu Arap Camii'nin bir tarihçesidir. Aslında bir Dominiken rahibi olan müellif, filhakika methalde, gayesinin binanın tarihçesini incelemek olduğunu bilhassa tebâruz ettirmektedir. 1925 den beri İstanbul'da bulunan B. Palazzo'nun, *I Frati Predicatori a Constantinopoli* adlı henüz neşredilmeyen eserinin bir kısmını teşkil eden *Arap Djami*'ninin E. Mamboury tarafından yazılan önsözünde müellif ve araştırmaları hakkında bilgi verilmektedir (s.IX-XI). Bunu takiybeden methalde ise, B.Palazzo, binanın durumuna kısaca temas ettikten sonra, gayesini belirtmekte ve R.P.Ceslao Pera tarafından evvelce toplanan, fakat neşredilemeyen notlardan çok istifade ettiğini de bildirmektedir (s. XII-XV).

Eser beş büyük kısma ayrılmıştır: İlk kısımda (s. 1-11) Arap Camii'nin umûmî bir târifi yapılarak, cami'e çevrildikten sonraki tarihçesi üzerinde kısaca durulmaktadır. Girid'li Hasan Bey'in idaresinde 1913-1919 yılları arasında yapılan büyük tâmirin «bir giridli» tarafından yapıldığı kaydolunmuştur. Bunu müteakiben daha gerilere gidilmekte, ve Kırım harbi sırasında, 1807 yangınından sonra 1808 de, Sâliha Sultan tarafından 1735 de yaptırılan tamirler Mamboury'nin he-

toplu bir bibliyografyası bulunmakladır. Galata hakkında toplu bilgi edinmek için Oberhummer'in yukarıda adı geçen yazısından da istifade olunabilir; bilhassa s. 971 ve 984.

⁴³ S. Eyice, *Arap Camii, İstanbul Ansiklopedisi*, c. 2, s. 550—559.

⁴⁴ G. Primi, *Les origines de la mosquée d'Arap Djami*, (La République) 13-XII-1946 tarihli nüshasında. Aynı gazetenin türkçe nüshası olan Cumhuriyet de bu yazı yoktur. Bu yazıda Arap Camii hakkındaki her iki neşriyat tahlil edilmektedir. Primi'nin bu yazısı aynen başka bir yerde de ictibas olunmuştur; bk. *Türk. Turing ve Otomobil Kurumu Belleteni*, sayı 62. İstanbul 1947, s. 35—37. B. Palazzo'nun eseri hakkında kısa bir tenkit yazısı için bk. *Revue des Etudes Byzantines*, VI, 1948, s. 142. Bu yazının müellifi olan R. P. R. Janin, bâzi yanlışlıkları ve ihmal edilen neşriyatı bildirmektedir.

nüz neşredilmeyen bir *Galata rehberi* ve Dallegio D'Alessio'nun bir makalesinden aynen iktibas edilen parçalarla zikredilmektedir. Müellif binanın kilise iken nasıl bir şekle sahip olduğu meselesini de De Nari adlı bir İtalyan mimarının yazdığı italyanca kısa bir raporu aynen neşrederek, bertaraf etmeği muvafık bulmuştur. De Nari'ye göre Arap Camii esasında üç sahnalı (nef) bir kilise olup gotik mimarisinin ilk devresine işaret eden, «mızrak ucu» üslûbunda (à lancettes) idi.

Arap Camii'nin menşei hakkındaki islâmî rivayetlerin toplanmış olduğu ikinci kısımda ise (s. 12 - 33), Palazzo, *Hadiķat al-cavāmi*'in bu mâbedi ilgilendiren bölümünün bir tercümesini, ve Hacı Emin Ağa'nın H. 1222(1807/8) tarihli, ve caminin Mesleme tarafından yapıldığını bildiren uzun kasidesini tercümesiyle birlikte neşretmektedir (s. 12 - 16). Bunu takiben, Arapların ilk İstanbul muhasaralarının bir tarihi ile karşılaşırız (s. 17 - 22). İçinde kaynaklar gösterilmeyen ve objektif bir eda taşımayan bu, nisbetsiz ve lüzumsuz derecede uzun bahsi de, islâmî rivayetlerin tenkıyidi takip etmektedir (s. 22 - 27). Burada müellif, Hacı Emin Ağa'nın kasidesi ile tarih bilgileri arasında uygunluk olmadığını izaha girişerek herhangi bir muhasarada Arapların âbidevi bir cami inşa etmediklerini belirtmiştir. Nihayet bu ikinci kısmın son bölümünde müellif Bizans zamanında müslümanların İstanbul'da sahip oldukları camiler ve bunların yerleri üzerinde durmaktadır (s. 27-33). Bu mevzu⁴⁵, daha senelerce önce M. Canard tarafından ele alınarak, belli başlı kaynakların incelenmesi neticesinde hayli etraflı bir surette tanıtılmış bulunuyordu⁴⁶. Palazzo bu makaleyi sık sık zikrederek, müslümanların Bizans zamanındaki ilk camilerinin Galata'da değil fakat İstanbul'da, Hipodrom civarında olduğunda ve muhtelif kaynaklarda ismi geçen bu mâbedin 1201 de bir ayaklanmada yıktırılmasından önce, şimdiki Sirkeci civarında ikinci bir cami'in daha yapılmış olduğunu bildirmektedir. Bu ikinci mâbet de 1204 de Lâtinler tarafından yakılmıştır. Nihayet, 1390 da Bayazıd'ın isteği üzerine Yedinci İoannis, muhtemelen Davud Paşa semti civarında⁴⁷ biri cami'in inşasını kabul etmiştir. Böylece R. P. Pa-

⁴⁵ Bu bölüm *Türk. Turing ve Otomobil Kurumu Belleteni*, sayı 62, İstanbul 1947) s. 27—29 da iktibas edilmiştir.

⁴⁶ M. Canard, *Les expéditions des Arabes contre Constantinople dans, l'histoire et dans la légende*, *Journal asiatique*, c. 208, 1926, s. 61—121.

⁴⁷ İstanbulun dört Davudpaşa semtinden hangisinde bu cami'in inşa edildiği de henüz tesbit edilememiştir. Bu husûsda bk. E. Mamboury, *Constantinople, guide touristique*, ilk tabı, İstanbul 1925, s. 368. Fetihden önceki

lazzo, yirmi senedir bilinen bir neticeyi, yâni müslümanların ancak İstanbul tarafında camileri olabileceğini tekrarlamaktadır.

Üçüncü kısımda, Arap Camii'nin Bizans menşei hakkındaki muhtelif faraziyeler tahlil ve tenkiyd edilmiştir (s. 34 - 48). Palazzo Areobindus tarafından yaptırılan kilisenin Arap Camii ile bir alâkası olamayacağını ispat ederek Hammer tarafından ileri sürülen bu faraziyeyi bertaraf etmiştir. İkinci faraziye olarak tenkiyd edilen, H.Barth'ın burada bir Ayios Areobindus kilisesinin mevcudiyetini kabul etmesi, zannımıza göre bir faraziye olarak ele alınmamalı idi. Zira Barth'ın kitabı ilmî bir tetkiyk olmadığı gibi, sadece Hammer'i yanlış tekrarlayan bu müellifin böyle bir iddiası da yoktur⁴⁸. Birçok eserlerdeki hataların birer hipotez olarak ele alınması bilmem ne dereceye kadar doğrudur. Üçüncü faraziye, İstanbul hakkında ansiklopedik mahiyette üç büyük ciltlik rumca bir eser yazan Skarlatos Vizantios'a aid olup, bu müellif de Arap Camii'nin, bir Artemis mabedinin yerinde yapılan Aya Fotina veya Aya Klara kiliseleri yerinde olduğunu ileri sürmüştür. Bu nazariyeyi haklı olarak tenkiyd eden R.P.Palazzo, bu tenkiydini yapmak için sayfalarca (s. 36-43) Galata'nın eski devirlerine aid bir tarihçesini yaparak bu şehrin gelişmesini, surlarını, topografyasını uzun uzadıya yazmaktaki ve Gyllius'un da bildirdiği gibi adları geçen kiliselerin Karaköy ile Tophane arasında olmaları icabettiği neticesine varmaktadır. Arap Camii'nin, aslında Galata'da Ceneviz imtiyaz bölgesinin içinde kalan üç Bizans kilisesinden biri, olup sonraları Lâtinlere terkedildiğine dâir Paspatis tarafından ileri sürülen faraziyeyi de Palazzo kabul etmediğini bildirdikten sonra Ebersolt'un tenkiydine geçmektedir. Arap Camii'nin, beşinci asra aid malzemenin kullanması ile X. veya XI. asırlarda yapılmış bir Bizans kilisesi olabileceğini bir münasebetle yazmış olan Ebersolt'un bu düşüncesi Palazzo tarafından ikna edici bulunmadığından reddedilmekte ve hattâ arkeoloji ve metodları hakkında da tenkiytlar yapılmaktadır. Bu münasebetle şunu hatırlatmak faydalı olur ki, Ebersolt'un yazısı, Arap Camii'nin yapısı hakkında bir etüd veya monografya olmayıp bu yazı sadece mezkûr cami'de mevcut bulunan korkuluk levhaları ve fresk bakiyelerine

camiler hakkında bk. R. S(affet) A (tabinen), *Les Turks à Istanbul avant 1453 et l'emplacement de leurs mosquées. Türk. Turing ve Otomobil Kurumu Belleteni*, sayı 62, İstanbul 1947 s. 30

⁴⁸ H. Barth, *Konstantinopel*, (Berühmte Kunststätten XI), Leipzig 1911, s. 134, (2. basım). Fransızcası daha fazla yayılmış olan bu kitabın aslı biraz daha farklıdır. Palazzo, bu eserin yalnız Fransızcasından faydalanmıştır.

dâir olmak üzere yazılmış ufak bir araştırmadan ibarettir.

Arap Camii'nin hakikî menşelerini belirten dördüncü kısım (s. 49-68), eserin en orijinal ve alâka çekici bahsidir. Hattâ denilebilir ki Arap Camii'nin kilise olduğu zamana aid monografyası bu kısma inhisar etmektedir. İlk bölümde müellif, caminin yerinde evvelce Aya Irini kilisesinin bulunduğu hakkındaki ve benim tarafımdan da üzerinde durulmuş olan nazariyeyi isbat ederek (s. 49-56), Cenevizlilere verilen imtiyaz bölgesinin hudutlarını tedkiyk etmekte ve Galata'nın eski topografyasını da araştırmaktadır. Bu arada bu kilise hakkında eski kaynaklarda rastlanan bilgiler karşılaştırılarak, İustinianus devrine aid olan bu mâbedin şimdiki Arap Camii'nin yerinde olduğu neticesine varılmaktadır. İkinci bölüm (s. 56-62) binanın inşa tarihine dâirdir. Palazzo, Arap Camii'nin XIII. asır başlarında St. Hyacinthe tarafından kurulan bir kilise olduğuna dâir eskidenberi yerleşmiş bir fikri reddederek, Belin, C. Esad ve Mamboury'nin kitaplarında tekrarlanan bu rakkamın doğru olamayacağını belirtmektedir. Zira bu azizin Galata'yı ziyâreti mümkün görülse bile bu ziyâretten önce Dominikenlerin burada bir manastıra sahip oldukları tesbit edilmiştir. Arap Camii'nin 1913 deki tâmiri esnasında meydana çıkarılan yüz küsur mezar kitâbesinden yalnız bir tanesi XIII. asra aid olup, diğerleri 1323 den sonraki tarihleri taşıdıklarından, R.P.Palazzo haklı olarak, bu mâbedin XIII. asra aid olamayacağını ileri sürmektedir. Bu tek mezar kitâbesi de bu civardaki bir Lâtin mezarlığından buraya nakledilmiş olmalıdır. Müellif böylece, inşaata 1323 den biraz önce başlanmış ve mâbedin esas itibariyle 1337 de tamamlanmış olması icabettiği neticesine varmıştır ki bu tahmin oldukça mantıkidir. Üçüncü bölümde (s. 62-68) bu XIV. asra aid kilisenin, Dominiken rahipleri tarafından inşa edilen bir manastıra bağlı olduğu, eski kaynaklara dayanılarak belirtilmekte ve bâzı vesiklarda San Domenico adını taşıyan bu mâbedin San Paoli adını da taşıdığı anlaşılmaktadır (müellif isimleri fransızcalaştırarak, St. Dominique ve St. Paul şekillerinde yazmaktadır). Palazzo'ya göre manastır XIV. asır başlarında Bizans'dan kovularak Galata'ya gelen ve yerleşen Guillaume de Gaillac tarafından kurulmuş, ve bu sırada Aya Irini kilisesinin yerinde de San Paolo adına ufak bir kilise inşa edilmiştir. Kısa bir zaman sonra aynı yerde San Domenico'nun adı verilen şimdiki bina yapılmış, fakat Dominikenler eski alışkanlıkla yeni mâbetlerinde de bâzan San Paolo ismini kullandıklarından kilise çift adlı olarak tanınmıştır.

Son, yâni beşinci kısım ise San Paolo manastırının bir tarihçesidir (s. 69-87). Bugün hiçbir izi kalmayan bu manastırın tarihini araştırırken R.P.Palazzo'nun tam bir ihtisasla ve bilhassa samimî bir vecd içinde çalıştığı hissedilmektedir. Bu manastıra aid mâlumatın toplandığı ilk bölümde (s. 70-75), 1312 den 1448 e kadar kronoloji sırasına göre vesikalar sıralanmakta fakat fetihten sonra manastırın ne olduğu mes'alesi üzerinde durulmamaktadır ki, bu önemli bir noksandır. XV. asrın ikinci yarısında kilise cami'e çevrilmiş ve Dominiken rahipleri de 1476 da San Pietro (St. Pierre) kilisesine yerleşmişlerdir. Manastıra dâir olan notların içinde en fazla dikkati çeken, 1347 de burada Tiflis piskoposu Giovanni (F. Jean de Florence)in öldüğüne dâir olanıdır. Filhakika, şimdi İstanbul Arkeoloji Müzesi'ne nakledilen mezar levhaları arasında bu şahsın da taşı bulunmaktadır. İkinci ve son bölüm (s. 75-87), San Paolo manastırının tanınmış rahiplerinin bir listesini ihtiva etmekte ve bu münasebetle müellif Bizansın son iki asrındaki Rönesans hareketine, Lâtin ve Ortodoks kiliselerini birleştirmek gayesini güden Dominiken rahiplerinin de faal bir rol oynayarak iştirak ettiklerini bildirmektedir. Bu arada zikredilen rahiplerden biriyle ilgili olarak Bizanslı Dimitrios Kidonis hakkında da izahat verilmiştir⁴⁹.

Neticede ise (s. 88), Arap Camii'ni islâmî ve Bizans menşelerine bağlamanın hakiyate uygun olmadığı, şimdiki binanın ancak bir Bizans kilisesinin yeri üzerinde, bir müddet de Ceneviz mezarlığı olarak kullanılan bir arazide yapıldığı ve burada XV. asırda Dominikenlerin, evvelâ San Paolo, sonra da San Domeniko adına birer kilise yaptıkları hülâsa edilmektedir. Kitap «Tanrının arzusuna uygun bir şekilde, bu memlekette, yakın bir âtide, eskisinden daha kuvvetli bir Dominiken faaliyetinin doğması temennisi» ile sona ermektedir.

Eserin sonundaki fotoğrafların büyük bir ekseriyeti başka neşriyattan alınmış olduklarından fazla bir değerleri yoktur. Yalnız lëv. IV-VI. Hacı Emin Ağa'nın kasidesini ihtiva eden kitâbenin Mısır yâni M. Is. Nomidis tarafından yapılan kopyasıdır. Birinci harita Galata'da imtiyaz bölgesinin hudutlarını ve 1335 deki surları göstermekte, ikincisi ilk kısımda tahlil ettiğimiz kitaptaki haritanın bâzı istisnalar ile kü-

⁴⁹ Dimitrios, Bizansın son devrinin en mütamayız müelliflerindedir. İki kiliseyi birleştirmek için hayli çalışmıştır. Hayatı hk. bk., Demetrius Cydones, *Correspondance*, texte traduit par G. Cammelli, (Collection Byzantine, G. Budé) Paris 1930, s. V-XXXIV; ayrıca bk. G. Moravcsik, *Byzantinoturica*, I, Budapest 1942, s. 124.

çük bir benzerini teşkil etmektedir. Nihayet son harita ise ikinci asırda Galata'ya dâirdir.

Bu eserde ufak isim hatâları, bütün yabancı adların Fransız imlâsına çevrilmesi gibi aksaklıklar vardır. Fakat asıl önemli nokta, müellifin burada bir monografya plânı takip etmemiş olmasıdır. Bu eser Arap Camii'nin fethine kadar tarihçesini aydınlatmakta fakat gerek 1453 den sonraki tarihçesi ve gerek içinde bulunan korkuluk levhaları, mezar kitâbeleri, başlıbaşına husûsiyetler taşıyan ve eski çan kulesi olan minare, muhtelif teknikler gösteren dış duvarlar sanki, lüzumsuz teferruat gibi bir tarafa bırakılmışlardır. Minarenin altındaki tünelde duran üstü kabartmalı söve, muhtelif tezyinat parçaları evvelce Ebersolt tarafından sathî bir surette tanıtılan freskolar, avlunun altındaki sarnıç da sayfalarca tarihî teferruatın yer aldığı bir monografyada pekâlâ zikredilebilirlerdi. Diğer taraftan eser, Galata hakkında umûmî bilgiler verdikten sonra binanın şimdiki durumu ve mi'marî vaziyeti hakkında biraz mâlumata müteakip menşelerinden bugüne kadar tarihçesinin yazılması ile daha mantikî bir tertip alabilirdi zannediyorum. Bu arada bâzı bahislerin daha nisbetli bir ölçüye sahip olmaları ve binanın cami'e çevrilmesi mes'alesi üzerinde durulması da herhalde daha doğru olurdu. Herşeye rağmen dinî bir gayeye bağlı olan ve üzerinde bulunduğumuz topraklara katolikliğin yayılışı ve din tarihi bakımından hususî bir değere sahip bulunan bu eser, bilhassa müellifin ayrı bir alâka ile hazırladığı kısımlarda malzemesinin zenginliği ile temayüz etmektedir. Maatteessüf ekseri rahiplerin eserlerinde olduğu gibi, lüzumsuz érudition tezahürleri arasında Galata'nın tarihçesi için kıymetli bilgiler ve ipuçlarını bulmak zorlaşmış ve eser daha ziyade bir «compilation» mahiyeti almıştır. Yalnız şu var ki müellif, ne de olsa, şehrimizin bir âbidesinin, kendi camiasını ilgilendiren tarihçesini aydınlatmış ve böylece İstanbul'un büyük tarihinin bir eksikliğini cevaplandırmıştır diye-

⁵⁰ E. A. Grosvenor, *Constantinople*, London 1895, II., s. 492 de Arap Camii'nden bahsederken islâmî rivayetin asılsızlığını ileri sürmüş bulunuyordu. Fakat Palazzo bu eseri görmemiştir. Dominikenler tarafından yapılan bu binanın 1620 yılında Sultan Mustafa tarafından cami'e çevrildiğini yazan Grosvenor bu husûsda büyük bir hataya düşmüştür. Çünkü Arap Camii çok daha önceleri cami'e çevrildiği gibi, Mustafa da (1617—1618 ve ikinci defa 1622—1623) bu tarihte padişâh değildi. Aynı müellifin « bugün mevcut olan güzel ve câzip ahşap tavanın 1880 de sofî bir hayır sahibi kadın tarafından yaptırıldığını yazması da dikkati çeker.

Başlıca yanlışlara aid

DÜZELTMELER

S. 4, str. 28 *Szigmond* yerine *Zsigmond*; s. 5, str. 3 *kübrası* yerine *kübe-rası*; s. 6, str. 35 *palankasını* yerine *palankası*; s. 7, str. 14 *müteferika* yerine *müteferrika*; s. 13, str. 31 *okmâgy* yerine *okmâgny*; s. 14, str. 35 *Mihály idiler* yerine *Mihály*; s. 21, str. 9 *borsos* yerine *Borsos*, str. 16 *Bretislava W* yerine *Bratislava*; s. 22, str. 1 *havfinde* yerine *havfinden*; s. 29, str. 27 *paar* yerine *para*; s. 30, str. 39 *de l'Ecoles* yerine *de l'École*; s. 31, str. 24 *Barbano* yerine *Barbaro*; s. 37, str. 6 *Feyzullah efendi risalesi* yerine *Feyzullah efendi vak'ası risalesi*; s. 38, str. 28 *müte'akıyp* yerine *müteakıp* (bu yanlış bir kaç yerde daha tekerrür etmiştir), str. 29 *المجرد* yerine *المجرد*; s. 39, str. 16 *buruba* yerine *guru-ba*; s. 40, str. 10 *fırnat* yerine *fitnat*, str. 24 *mevzu'bahs* yerine *mevzu'-ı bahs* (bu yanlış bir kaç yerde daha tekerrür etmiştir); s. 41, str. 25 *arz-ı* yerine *Arz-ı*, str. 27 *ممزور* yerine *معدور*; s. 44, str. 1 *belen* yerine *gelen*; s. 47, str. 24 *vâka-ayi'* yerine *vakaayi'*; s. 50, str. 32 *Sârih* yerine *Şârih*; s. 51, str. 10 *سنه سندن* yerine *سنه سنده*, str. 18 *همتری* yerine *همتری*; s. 52, str. 1 *کرامیلرله* yerine *کرامیلرله*, str. 2 *بیوریلورسه* yerine *بیوریلورایسه*, str. 11 *ey* yerine *eylemek*; s. 53, str. 3 *zamanlarda* yerine *zamanlara*; s. 56, str. 1 *sulh için İstanbul'a gelen İran Elçisi* yerine *rehine olarak İstanbul'a gönderilen Şâh'ın birâder - zâdesi*; str. 7 (01) yerine 10; s. 63, str. 5 *kısımları* yerine *kısımları*³³; s. 64, str. 24 *Mnīs* yerine *Enīs*; s. 65, str. 13 *اوزرم* yerine *اوزره*, str. 15 «... چکادی»³⁹ yerine «... چکادی»; s. 77, str. 2 *XVI* yerine *XIV*; s. 79, str. 10 *tariykine* yerine *tariykatına*; s. 80, str. 29 *Anadollu* yerine *Anadolu'lu*; s. 81, str. 1 *nekleylediği* yerine *nakleylediği*, str. 36 *Koca* yerine *Koca*; s. 86, str. 7 *başında* yerine *başındaki*, str. 40 *eylediler...* yerine *eylediler...* şeklindeki; s. 90, str. 31 *riadet* yerine *irâdet*, str. 35 *Zeyn* yerine *Zayn*; s. 95, str. 4 *yazılı* yerine *yazı*; s. 104, str. 37 *krallığın* yerine *prensliğin*, str. 38 (1197) yerine (1137); s. 116, str. 24 *Hâkin'in* yerine *Hâkan'in*; s. 137, str. 36-37 *ve'den göre'ye kadar hazf*; s. 146, str. 14 *bakınız* yerine *bakınız*. *Hünkârname Ankara'da bulunduğundan yapılan nakiller kontrol edilemedi*; s. 152, str. 37 *yakalınır* yerine *yaralanır*; s. 162, str. 1 *عولا* ve *خیر* yerine (Hayber ve Ülâ), str. 12 *vermiştir.* yerine *vermiştir* (Bu meyan-da 860 da ölen bir güzelin bahsi geçiyor.); s. 213, str. 32 (*La République*) yerine (*La République*), kapak 2, str. 19 (1495) yerine (1945) olacaktır.

biliriz. R. P. Benedetto Palazzo bir taraftan kendi sahasındaki çalışma ve araştırmalarına devam ederken, diğer taraftan da başka zatların diğer boşlukları doldurmaları beklenir. Bu kabil mes'elelerle uğraşanların saha, kabiliyet ve kudretleri nisbetinde derleyip toplayarak ilim âleminin istifadesine arz edecekleri çeşidli malzeme, İstanbul şehrinin tarihi simasını en doğru ve hakiykata en uygun bir şekilde gösterecek olan muazzam eserin kendiliğinden hazırlanmasını, hiç şübhesiz temin edecektir ⁵¹.

⁵¹ Arap Camii mad. *İnönü Ansiklopedisi* III. s. 227—228; bu bina hakkında en son neşriyatı teşkil etmesine rağmen, Arap Camii hakkındaki son incelemelere hemen hemen hiç önem verilmemiştir.

Arap camii ve Yeraltı camii hakkında pek tanınmayan bir yazı mevcut olup, B. Palazzo bu tetkiyi de ihmal etmiştir; F. W. Hasluck, *The mosques of the Arabs'in Constantinople; The Annual of the British School at Athens*, XXII, 1916—1918; s. 157—174; Dalleggio d'Alessio'nun bu yazımızın ilk notunda zikredilen eserinin aslını ancak bu makale dizildikten sonra görebildik. Mevzuu Arab camiinde bulunan mezar levhaları olmakla beraber bina hakkında da geniş ölçüde malumat ihtiva eden bu kitapta caminin tamiri esnasındaki vaziyetini gösteren fotoğrafların da neşredildiğine işaret etmek yerinde olur.